

Inledning

Annelie Drakman, Johanna Annola & Marie Ulväng

Den paragraf som bäst representerar det tidiga 2020-talet är förmodligen en variant på följande uppmaning om hälsobefrämjande renlighet, hämtad från den svenska Folkhälsomyndighetens hemsida:

Smittämnen fastnar lätt på händer. De kan spridas vidare när du till exempel tar någon i hand. Tvätta därför händerna ofta med tvål och varmt vatten, i minst 20 sekunder. Tvätta alltid händerna när du kommer hem eller när du kommer till ditt arbete samt efter att ha varit ute, före måltid, vid mathantering och efter ett toalettbesök.¹

Tvätta händerna ofta – för i början av 2020 skedde något som aldrig hänt tidigare: hela världen ställdes i krisberedskap i stort sett över en natt på grund av COVID-19. Under de följande månaderna förändrades de flestas liv radikalt. Miljarder människor försattes i karantän, tusentals företag gick under, oräkneligt många insjuknade och hittills, i augusti 2021, har fler än fyra miljoner personer dött.² På några månader slet ett mikroskopiskt virus – omöjligt att se, känna, smaka eller röra vid utan specialverktyg – sönder mycket av den medicinska trygghet som präglat västvärlden sedan 1950-talet. Vi behöver skydda oss själva och varandra, för ingen vet vem som hamnar på intensivvårdsavdelningen på grund av COVID-19 och vem som bara blir lite snuvig. Om vi misslyckas kan konsekvenserna bli katastrofala. Samtidigt är det vi måste avstå från så vardagligt att hotet är svårt att förstå: middagsgästen tvärsöver bordet, handslaget eller en hostattack på tunnelbanan.

Det är inte konstigt att 2020 har beskrivits som ”ångestens år”.³ Och hur har vi hanterat vår ångest? Vi har *tvättat händerna*. Det står som

helt oemotsagt att när vi vill skydda oss mot smitta så rengör vi oss, att den som är ren håller faran på avstånd. Men denna självklarhet – att renlighet skyddar mot smitta och sjukdom – är historiskt formad. Syftet med föreliggande antologi är att lyfta fram exempel på hur den processen gick till på praktisk nivå under åren 1870–1930 i de nordiska länderna.

Historiker har redan börjat kontextualisera corona-pandemin.⁴ I USA och Storbritannien har flera böcker publicerats om historisk epidemiologi, det vill säga hur pandemier uppstått och hanterats tidigare.⁵ I Norden har flera historiska översikter nyligen publicerats. Idéhistorikern Sverker Sörlin sätter exempelvis in COVID-19 i ett större sammanhang av andra samtida kriser i *Kris! Från Estonia till Corona*,⁶ och historikern Fredrik Charpentier Ljungqvist argumenterar i *Corona: Ett historiskt perspektiv på vår tids pandemi* för att nedstängningen av samhället varit överdriven i jämförelse med tidigare pandemier.⁷ I Finland har Miia Halme-Tuomisaari publicerat *Kaikki kotona*, en reflektion över hur COVID-19 påverkat våra vardagliga liv och ifrågasatt våra vanor. Lilly Korpiola och Petro Poutanens bok berör de bredare samhälleliga aspekterna av pandemin.⁸

Men ingen har ännu kopplat ihop renlighet som smittskydd – ett av de vanligaste sätten att skydda sig mot COVID-19-pandemins skadeverkningar – med dess historiska guldålder, vilket denna antologi gör. Att renlighet skyddar mot smitta är en idé som fick brett samhälleligt genomslag under sent 1800-tal. Under tidigt 1900-tal blev den så väl-etablerad att den ofta framfördes som en fullständig självklarhet. Så här lät det exempelvis i specialtidningen *Hälsövännen* år 1916:

I hemmet kan man aldrig vara för noggrann med renligheten. Särskildt är att framhålla hur viktig renligheten är för hälsan. Rena rum, ren luft, rena kläder, en ren kropp och renlighet med maten – se där hvad som fordras. Renligheten bör för ingen del anses såsom en lyxartikel för de rika och välmående, utan är nödvändig för alla människor. Ingen kan säga att han icke har råd till renlighet. Ty därtill behöfs så litet: tvål, vatten samt flit.⁹

Vid den här tidpunkten var sammankopplingen mellan hälsa och renlighet etablerad bland läkare och samhällsreformatörer, men för

många andra människor var *Hälsövännens* råd varken självklara eller realiserbara.¹⁰ Hur processen gick till när renlighet och hälsa kopplades samman i ideal och praktik kommer att utforskas i denna bok, med hjälp av en rikedom av exempel hämtade från många skilda perioder, grupper och platser i Norden.

Det finns redan mycket skrivet om hur renlighet blev en sjukdomsförebyggande praktik. Forskningen om hygienismens uppkomst och etablering är omfattande, och har skrivits ur flera perspektiv. Det äldsta sättet att beskriva denna utveckling har varit att lyfta fram stora naturvetares banbrytande insikter. Ignaz Semmelweis förstod att förlossningsläkare på sina händer spred smitta mellan dissektionsrum och barnsäng på 1840-talet; Joseph Lister uppfann antiseptisk kirurgi på 1870-talet; Louis Pasteur, Robert Koch och deras efterföljares upptäckter motbevisade miasmateorin och etablerade bakteriologin cirka 1860–1900.¹¹

Men det är också viktigt att lyfta fram hur idéer blir till självklarheter inte bara genom spektakulära genombrott, utan även efter årtiondens gnetande av tusentals människor på många nivåer. Flera historiker har undersökt hygienismens och de sanitära rörelsernas uppkomst och etablering genom att fokusera på statliga insatser, som inrättandet av folkhälsa som en del av välfärdssamhället,¹² samt hur sanitära reformer av stadsmiljöer och utlärandet av renlighetspraktiker fungerade som ett slags praktisk modernisering.¹³ Inom detta perspektiv framställs renlighet ofta som ett disciplinerande sätt att stöpa om en nations befolkning från undersåtar till moderna medborgare.¹⁴

Renlighetens historiska variation har också undersökts utifrån kroppslighet och materialitet, ofta med etnologiska och antropologiska infallsvinklar.¹⁵ Historiker har exempelvis visat hur renlighet som koncept förändrades mellan åren 1600 och 1900 från att bära obefläckade kläder till att vara fri från kroppsutsöndringar.¹⁶ Inom detta perspektiv har renlighet ofta använts för att undersöka huslighet, bland annat som ett sätt att upprätta den privata sfären och de mest osynliggjorda sysslorna som legitima studieobjekt.¹⁷

Renlighet har vidare diskuterats som arbete utifrån ett rättviseperspektiv där man lyft fram hur borgerliga renlighetsnormer har krävt arbetarklassens svett i och med exempelvis hembiträdens, lokalvårdares

och au pairers slit för att tydliggöra hur städning genomsyras av makt-hierarkier.¹⁸ Man har också diskuterat genusaspekter på renlighet och exempelvis visat hur renlighet som budskap ofta förmedlats av män men tagits emot av kvinnor.¹⁹ Renlighetspraktiker har alltså undersökts som sätt att kontrollera underordnade, men även som självpåtagen strävan efter högre social status; renlighet som något vilket underordnar individens vilja under samhällets bästa, och samtidigt som ett medel för frigörelse.²⁰

Renlighet har därtill undersökts som ett metaforiskt tillstånd, där ”ren” som koncept använts för att utesluta eller införliva grupper i en samhällelig gemenskap.²¹ Filosofer och antropologer har också försökt definiera den gemensamma kärnan i variationer av renlighet som praktik.²² Sammantaget har renlighetens sammantvinnande med hälsa alltså använts som en lins varigenom större frågor kring välfärdsstatens framväxt, sjukdoms- och kroppsuppfattningars historicitet samt arbetsdelning mellan klasser och kön har hanterats.²³

Så varför behövs ännu en studie av hur renlighet förändrats historiskt? För det första är det angeläget med mer historisk forskning om renlighetens ideal och praktik i de nordiska länderna för att kompensera för fältets nuvarande anglosaxiska och till viss del franska slagsida.²⁴ Denna antologi ger bidrag från Sverige, Finland, Danmark och Norge. Syftet med den är att ge nya uppslag och presentera oväntad, ny empiri från underbeforskade platser och grupper, även om vi knappast gör anspråk på att ge en representativ bild av fyra länder under sextio år. Norden som koncept har dock löpande varit närvarande i våra diskussioner under bokens tillblivelseprocess, och format flera av bidragens analytiska ansatser.

Vår bok undersöker tre samhällsnivåer: för det första statliga och kommunala institutioner och myndigheter, för det andra frivilligorganisationer inom civilsamhället och för det tredje privata hem och personer. I praktiken rör det sig om bland annat husmodersföreningar, skolväsendet, utställningsverksamhet, privat företagsamhet och livsmedelsreglering. På alla dessa nivåer pågick arbete för att etablera idén om att det rena var det hälsosamma som ofrånkomligt sann.

För det andra, vilket är bokens huvudfokus, lägger vi oss på en mer praktikinära nivå än vad som vanligtvis är fallet. Här tar vi fasta på att

samhällsorienterade perspektiv på renlighet ibland framstår som alltför avlägsna från skurknän, nariga knogar och lukten av såpa. Antologin täcker in ett viktigt glapp i forskningen om hur renlighet och hälsa historiskt har kopplats samman på praktisknivå. Visserligen använder flera bidrag samma slags källmaterial av föreskrivande, förmanande texter (till exempel tidskriftsmaterial, läkarrapporter och populära handböcker) som brukar användas för att undersöka denna period. Men vi försöker närma oss dessa källor med nya ögon – med ett närfokus på vem som gör vad och varför. Vem städade och rengjorde, med vilka verktyg och med vilka slutmål? Vad behövde förändras rent konkret för att det skulle bli självklart att omfamna renlighet som ett skydd för hälsan? Härigenom vill vi bredda diskussionen kring samverkan mellan renlighet, arbete och kön.

Vi är särskilt intresserade av spänningarna mellan praktik och ideal då renlighet predikades och iscensattes: spännvidden mellan vad som föreskrevs och vad som genomfördes och hur historisk förändring har skett genom ständiga förhandlingar.²⁵ Vi undersöker budskapets avsändare och dess tilltänkta mottagare, och ger exempel både på lydighet och på motstånd. Framför allt har vi fokuserat på hur ideal har presenterats och omsatts i praktiken, hur de ifrågasatts, om de varit intressanta eller ointressanta för mottagarna samt hur de ibland använts för strävanden som avsändaren inte avsett eller ens kunnat förutse.

Detta fokus tar sig konkret uttryck i några specifika studieobjekt som flera av bidragen återkommer till, såsom mötet mellan stad och landsbygd samt mellan expertis och huslighet. Här kommer flera av de konflikter kring renlighet och hälsa som vi är intresserade av upp till ytan, exempelvis mellan badivrande provinsialläkare och skeptisk allmoges samt mellan fattiggårdsföreståndarinna och fattighjon. Antologin handlar alltså om hälsobefrämjande renlighet både som mål och handling – att uppnå smittfrihet, säkerhet och hälsa genom att exempelvis svepa upp brödsmulor i en kökstrasa, att som torgmånglerska förvägra borgardamer rätten att doppa lillfingernageln i smöret, eller att börja förespråka bad som en obligatorisk del av skoldagen.

För det tredje har vi försökt avstå från den vanliga underliggande utgångspunkten att ökad renlighet innebar en förändring från fördom

till förnuft. Istället börjar vi med att undersöka hur världen såg ut när det inte var självklart att smuts spred sjukdom, och vad som behövde förändras för att det skulle bli det. Vi vill alltså visa fram en mängd exempel på hur idén att renlighet förebygger sjukdom iscensattes inom en lång rad områden. Detta för att visa på motståndet, motsträvigheten, trögheten, skepticismen, men också på förändringsviljan och optimismen, kort sagt på vilket enormt arbete som låg bakom att det blev självklart att rena händer räddar liv.

I föreliggande antologi går därför idéhistoriker, historiker och etnologer från fyra nordiska länder samman för att besvara följande frågor: Hur kopplades renlighet och hälsa samman i de nordiska länderna mellan 1870 och 1930? Vilka ideal ställdes upp, vilka praktiker utfördes av vilka personer och med vilka syften?

Boken handlar alltså om arbetet med att göra renlighet till en sjukdomsförebyggande praktik ”för första gången”, det vill säga under åren 1870–1930. Denna period är vald för att börja strax innan idén om att hälsa och smittskydd kunde uppnås genom individuell och samhällelig renlighet slog igenom. Vi vill täcka in det sega motståndets långsamma, om än ej fullständiga, förångande.

En anledning till att renlighet blivit ett så fullkomligt självklart skydd mot sjukdom under 2020-talet är att rengöring som aktivitet har omfamnats av en lång rad aktörer på skilda nivåer för att nå många skilda mål. Vi har i denna antologi strävat efter att göra rättvisa åt denna egentligen oöverblickbara spretighet av renlighetsnormer och -praktiker.

Bokens upplägg

Bokens tre första bidrag handlar om rengöring av kroppen. I det första kapitlet inleder Karolina Wiell med en genomgång av renlighetsrörelsen ur ett nordiskt perspektiv och fokuserar därefter på framväxten av skolbad och det nyväckta intresset för bastubad kring sekelskiftet 1900. Hon gör också en närstudie av den svenske balneologen (badförespråkaren) Carl Curman och hans arbete för att stärka folkhälsan genom att ge mindre bemedlade familjer tillgång till bastubad – det så kallade folkbadet.

I det andra kapitlet uppmanar Annelie Drakman oss att vara medvetna om att våra samtida renlighetsuppfattningar är historiskt situerade och därmed inte självklara. Genom en studie av hur svenska provinsialläkare på 1800-talet övergick från att rengöra genom att röka ut rum till att bli allt mer intresserade av tvättandet av kroppar med vatten visar hon hur renlighet och hälsa kan tvinnas samman på flera skilda sätt beroende på hur hudens genomsläpplighet, kroppens bräcklighet samt smittspridningsmekanismer uppfattas.

I det tredje kapitlet närstuderar Johanna Annola hur smuts och renlighet uppfattades på en finsk fattiggård år 1917. Hon finner att de vårdade själva kunde använda bristfällig hygien som en anklagelse för att få en impopulär föreståndarinna avskedad – renlighet var alltså inte bara något som tvingades på de vårdade ovanifrån, utan även något de kunde använda som en retorisk och politisk resurs.

I efterföljande tre bidrag står hushållet, hemmet och familjen i fokus. I kapitel fyra utgår Marie Ulväng från teorier om konsumtion och arbetsdelning för att undersöka hur uppfattningar om hem, huslighet och hushållsarbete förändrades i Sveriges inland under åren 1850 till 1910. Genom att bland annat analysera bouppteckningar efter självägande bönder i Härjedalen visar hon hur arbetsbördan i hemmet ökade i och med ett växande renlighetsintresse. Det ökade arbetet med att hålla hemmet rent och prydligt hängde både ihop med bondehushållens ekonomiska resurser och kulturella ambitioner att tillägna sig borgerliga varor och vanor och med strävan att motverka sjukdom.

I det femte kapitlet kartlägger Ingun Grimstad Klepp renlighetsuppfattningar i Norge genom att belysa kökstrasans kulturhistoria. Hennes analys av Eilert Sundts uppteckningar på 1860-talet och av *Husmor-bokens* 1900-talsupplagor visar bland annat att kökstrasan var kvinnans redskap och ansvar. Att den periodvis kunde användas för att rengöra allt från disk till ansikten ger exempel på föränderliga uppfattningar om städredskap och kontamination.

I det sjätte kapitlet undersöker Josefin Englund hur hem, kropp och kön beskrevs i kontaktannonser i den svenska borgerliga dagstidningen *Dagens Nyheter* 1890 till 1960. Synen på kvinnlighet kopplad till hemmet förändrades över tid. I annonserna manifesterar det sig

bland annat genom att kvinnor beskrev sig själva som husliga fram till 1930-talet. Kroppsliga egenskaper blev mer framträdande i annonserna från 1940-talet, även om personlig hygien sällan nämndes, vilket förvånar i ett samhälle med en så stark renlighetsdiskurs.

Boken avslutas med fyra bidrag om organisationer, föreningar och möten mellan olika grupper i samhället. I det sjunde kapitlet utforskar Minna Harjula relationen mellan individ och samhälle i början av 1900-talet genom att undersöka Finlands nationella hälsoförbund. Hon beskriver hälsoförbundet som ett misslyckat försök att skapa en förenande paraplyorganisation inom det hygieniska väckelsearbetet. Grundaren till förbundet, distriktsläkaren Konrad Reijo Waara, argumenterade för att individen hade en nationell skyldighet att anamma en renligare och hälsosammare livsstil. Kritiken mot hälsoförbundet öppnade för en ny vision, där sociala reformer och statens ansvar för hälsovårdstjänster blev högsta prioritet.

I det åttonde kapitlet studerar Inger Lyngdrup Nørgård hur tre lokala och borgerligt förankrade organisationer verkade för att förbättra människors hygien och hälsa i en dansk stad under 1900-talets första hälft. Av dessa hade husmodersföreningen en särställning då den både stöttades av andra föreningar och statliga institutioner. Föreningen verkade för bostäder av god materiell standard och för deras skötsel – vilket var hustruns ansvar.

I det nionde kapitlet diskuterar Karin Carlsson det ideala köket i Sverige på 1920- och 1930-talen. Med exempel hämtade från en mellan-svensk industristad visar hon hur bilder av det samtida och framtida idealt utformade köket fördes ut till allmänheten på det lokala planet. I centrum står två utställningskök vilka visades på hemutställningar som Gävles Husmodersförening arrangerade 1923 och 1931.

I det tionde kapitlet undersöker Hanna Lindberg, Eija Stark och Ann-Catrin Östman hur torghandeln i finska städer förändrades under tidigt 1900-tal på grund av nya uppfattningar om smuts och renlighet. Med "bondsmöret" och andra varor som exempel visar de hur nya uppfattningar om renlighet och klass gjorde att torghandel började klassificeras som ett kvinnoyrke.

Under COVID-19-pandemin har sammankopplingen mellan renlighet och hälsa blivit en daglig, närmast stundlig, både oro och trygghet för miljoner människor. Att renlighet motverkar smittspridning och insjuknande är en övertygelse vars giltighet vi alla bekräftar så fort vi lyder olika folkhälsomyndigheters råd. Frekvent handtvätt under pandemin har också motståndslöst accepterats som en giltig strategi världen över, till skillnad från bärandet av ansiktsmasker, vilket blivit en infekterad stridsfråga. Att nytvättade händer är ett ovedersägligt smittskydd har dock varit självklart i mindre än 150 år, och vårt mål i denna antologi är att visa vilken enorm mängd arbete som krävdes för att något som vid första anblicken kan verka uppenbart – att renlighet skyddar mot sjukdom – skulle etableras som någonting obestridligt sant.

Tack

Idén till denna bok uppkom under sessionen ”Huslighet och hälsokonsumtion. När nya renlighetsideal reformerade hemmet och hushållsarbetet” på Nordiska historikermötet i Ålborg 2017. Sessionen var en del av projektet ”Huslighet och hälsokonsumtion. Nya varor, nya vanor och förändrade hushållsstrategier i Sverige 1880–1930”, finansierat av Vetenskapsrådet med Inger Jonsson som projektledare 2013–2016. Bokprojektet har drivits av Johanna Annola, Karin Carlsson, Annelie Drakman och Marie Ulväng, men boken är i mångt och mycket ett samarbete mellan skribenter, redaktörer och förlag.

Boken blev möjlig att genomföra tack vare finansiering från NOS-HS Workshop Grant 2019–2020. Stort tack! Ett tack riktas också till Finlands Akademis spetsforskningsenhet för erfarenhetshistoria (HEX), som har bekostat översättningen av två artiklar. Vi är mycket tacksamma för den konstruktiva kritik som Inger Jonsson och Kriteriums två anonyma granskare bidragit med och särskilt Gro Hagemanns engagemang i rollen som vetenskapligt ansvarig. Sist men inte minst, ett mycket stort tack till Åsa Arping på Kriterium och Annika Olsson på Nordic Academic Press med medarbetare. Ni har gjort ett fantastiskt arbete!

Noter

- 1 <https://www.folkhalsomyndigheten.se/smittskydd-beredskap/utbrott/aktuella-utbrott/covid-19/skydda-dig-och-andra/> (hämtad den 9 februari 2021).
- 2 <https://coronavirus.jhu.edu/> (hämtad den 3 mars 2021).
- 3 Fuller, Ali, 2020: *The year of anxiety*, Kindle, 2020; <https://www.thinkadvisor.com/2020/08/05/how-advisors-can-cope-with-2020-the-year-of-anxiety/> (hämtad den 9 februari 2021).
- 4 Se t.ex. Rhodes, John, *How to make a vaccine: An essential guide for COVID-19 and beyond*, Chicago: University of Chicago Press, 2021. Många jämförelser har också gjorts med influensapandemin 1918–1919, spanska sjukan. Se Spreeuwenberg, Peter, Kroneman, Madelon & Paget, John, "Reassessing the global mortality burden of the 1918 influenza pandemic", *American Journal of Epidemiology*, vol. 187, nr 12, 2018, 2561–2567, doi: 10.1093/aje/kwy191 (hämtad den 9 februari 2021); Linnanmäki, Eila, *Espanjantauti Suomessa: Influenssapandemia 1918–1920*, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet, 2005.
- 5 Se t.ex. Halliwell, Martin, *American health crisis: One hundred years of panic, planning, and politics*, Berkeley: University of California Press, 2021; Witt, John Fabian, *American contagions: Epidemics and the law from smallpox to COVID-19*, New Haven: Yale University Press, 2020.
- 6 Sörlin, Sverker, *Kris! Från Estonia till Corona*, Stockholm: Atlas, 2020.
- 7 Charpentier Ljungqvist, Fredrik, *Corona: Ett historiskt perspektiv på vår tids pandemi*, Stockholm: Dialogos förlag, 2021.
- 8 Halme-Tuomisaari, Miia, *Kaikki kotona: Kun korona mullisti maailmamme*, Helsingfors: Kirjapaja, 2020; Korpiola, Lilly & Poutanen, Petro, *Korona ja digitaalinen riskiyhteiskunta*, Helsingfors: Tammi, 2021, se även Kangas, Rami, Nenonen, Marko & Välimäki, Mari, *K niin kuin katastrofi*, Jyväskylä: Atena, 2021.
- 9 *Hälsövännen: Tidskrift för allmän och enskild hälsövård*, nr 16, 16 augusti 1916.
- 10 Och inte heller alltid efterföljda. Se t.ex. Nordström, Ludvig, *Lort-Sverige*, Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1938.
- 11 Det finns otaliga exempel på denna sorts narrativ. Se exempelvis Porter, Roy, *The greatest benefit to mankind: A medical history of humanity*, Roermond: Fontana Press, 2017.
- 12 Johansson, Karin, "Folkhälsa: Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget", *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria*, vol. 55, nr 1, 1991, 139–195; Palmblad, Eva, *Medicinen som samhällslära*, Stockholm: Norstedts, 1989; Edvinsson, Sören & Rogers, John, "Hälsa och hälsoreformer i svenska städer kring sekelskiftet 1900", *Historisk tidskrift*, vol. 121, nr 4, 2001, 541–562; Niemi, Marjaana, *Public health and municipal policy making: Britain and Sweden, 1900–1940*, Aldershot: Ashgate, 2007. Se även Motzi Eklöfs samlade verk samt Moseng, Ole Georg, *Ansaret for undersåttene helse 1603–1850*, Oslo: Universitetsforlaget, 2003; Schiøtz, Aina, *Folkets helse – landets styrke 1850–2003*, Oslo: Universitetsforlaget, 2003.
- 13 Smith, Virginia, *Clean: A history of personal hygiene and purity*, Oxford: Oxford University Press, 2008; Harjula, Minna, *Tehdaskaupungin takapihat: Ympäristö ja terveys Tampereella 1880–1939*, Tammerfors: Tampereen Historiallinen Seura, 2003; Niemi 2007.

- 14 Harjula, Minna, *Hoitoonpääsyn hierarkiat: Terveyskansalaisuus ja terveyspalvelut Suomessa 1900-luvulla*, Tammerfors: Tampere University Press, 2015; Helén, Ilpo & Lehtonen, Turo-Kimmo (red.), *Kansalaisuus ja kansanterveys*, Helsingfors: Gaudeamus, 2003.
- 15 Lund, Kristina, *Badrummet: Från balja till spa*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2013; Lund, Kristina, *Tvättstugan: En svensk historia*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2009; Sjöstrand, Ylva, *Stadens sopor: Tillvaratagande, förbränning och tippning i Stockholm 1900–1975*, Lund: Nordic Academic Press, 2014.
- 16 Vigarello, Georges, *Concepts of cleanliness: Changing attitudes in France since the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- 17 Klepp, Ingun Grimstad, "Clothes and cleanliness: Why we still spend so much time on laundry", *Ethnologia Scandinavica*, vol. 33, 2003, 6–73; Kelley, Victoria, *Soap and water: Cleanliness, dirt and the working classes in Victorian and Edwardian Britain*, London: L.B. Tauris, 2003; Smith, Woodruff D., *Consumption and the making of respectability, 1600–1800*, New York: Routledge, 2002; Boydston, Jeanne, *Home and work: Housework, wages, and the ideology of labor in the early republic*, Oxford: Oxford University Press, 1990; Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Lund: Gleerups, 1979.
- 18 Ambjörnsson, Fanny, *Tid att städa: Om vardagsstädningens praktik och politik*, Stockholm: Ordfront, 2018; Ruonavaara, Hannu, "The home ideology and housing discourse in Finland 1900–1950", *Housing Studies*, vol. 11, nr 1, 1996, 89–104; Hagemann, Gro & Roll-Hansen, Hege (red.), *Twentieth-century housewives: Meanings and implications of unpaid work*, Oslo: Fagbokforlaget, 2004.
- 19 Jauho, Mikko & Lehtonen, Turo-Kimmo, "Paha bakteeri, hyvä äiti ja normaaliperhe vuosisadan vaihteen suomalaisessa terveysvalituksessa", *Tiede & Edistys*, vol. 23, 1998, 11–25; Harjula 2003, 204; Harjula, Minna, *Terveiden jäljillä: Suomalainen terveyspolitiikka 1900-luvulla*, Tammerfors: Tampere University Press, 2007, 28f.; Saarikangas, Kirsi, "Suomalaisen kodin likaiset paikat: Hygienia ja modernin asunnon muotoutuminen", *Tiede & Edistys*, vol. 23, nr 3, 1998, 214–217.
- 20 Plymoth, Birgitta, *Fostrandens försörjning: Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872–1914*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2002; Jordansson, Birgitta, *Den goda människan från Göteborg: Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Göteborg: Göteborgs universitets förlag, 1998; Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sängverksamhet 1880–1930*, Stockholm: Carlsson, 1988.
- 21 Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens-Erik, *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Köpenhamn: Akademisk forlag, 2004; Edvinsson, Sören & Rogers, John, "Hälsa och hälsoreformer i svenska städer kring sekelskiftet 1900", *Historisk Tidskrift*, vol. 121, nr 4, 2001, 541–562; Rämme, Ulf, "Hälsopolisen och livsmedelskontrollens framväxt i Stockholm 1878–1912", *Historisk Tidskrift*, vol. 121, nr 4, 2001, 571–598.
- 22 Douglas, Mary, *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*, London: Routledge Classics, 2002; Lagerspetz, Olli, *Smuts: En bok om världen, vårt hem*, Stockholm: Symposion, 2006.
- 23 Ekelöf, Maja, *Rapport från en skurhink*, Stockholm: Norstedts, 2010; Ambjörnsson, *Tid att städa*; Haawind, Malin, *Satans skit: En bok om smuts*, Stockholm: Atlas förlag, 2019; Magnusson, Margareta, *Döstdädning: Ingen sorglig historia*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2017.

- 24 Anglosaxisk, t.ex. Smith, *Clean*; Tomes, Nancy, *The gospel of germs: Men, women and the microbe in American life*, Cambridge: Harvard University Press, 1998. Fransk, t.ex. Vigarello; Latour, Bruno, *The Pasteurization of France*, Cambridge: Harvard University Press, 1988.
- 25 Tomes; Latour.